

nak ki, s ezt a korszakot a könyv (az előszó szerint is) inkább összefoglalás és kitekintés gyanánt taglalja. Mégis, legyen szabad e részhez is némi módosító megjegyzést fűzni. Vörösmarty munkái a 30-as évek fordulójában arról tanúskodnak, hogy bennük főként egy új, szabadabb, de magasabbrendű erkölcsi magatartás lehetőségeit kutatja. Erről szól a *Csongor és Tünde*, erről *A rom* is. Amott az egyéni kiteljesülés vágyát, az életigenlést, a szép és jó megőrzésének lehetőségét fejtegeti; emitt az önző boldogságkeresés kudarcát hirdeti, a másokért áldozott élet lehetőségeit keresi. Hazafias eszméi is főként erkölcsi tartalmúak: a helytállás, a humánus, a hűség erényeiről szólnak e korban keletkezett epigrammái (*Pázmán, Pusztaszer, Sziget, Zrínyi, a költő, A nádori toronyőr*). Erkölcsi értelmű Kölcsey méltán idézett epigrammája, a *Huszt*; Széchenyi pályája főként a munkás helytállás, az akarat diadalának példáját jelentette az irodalom számára. Nem merném tehát oly egyértelműen állítani, hogy a romantika már ekkor „végre teljesen összefonódik a reformeszmékkal és a szabadelvű törekvésekkel, az ország modernizálásának, polgári átalakulásának céljaival”. [447] Inkább azt mondanám, hogy a harmincas években ennek erkölcsi alapját, magatartás-formáit keresik, s majd a 40-es évek elejére bontakozik ki a magyar romantika egyértelműen és specifikusan hazafias-romantikus iránya. A jelenkori aktualitás, a hazáért végzett munka erkölcsi parancsa, a nemzet-fogalom kiszélesedése csak ezekben az esztendőkből válik uralkodóvá Vörösmarty költészetében és a kor irodalmában. A harmincas években inkább csak elkezdődik az a folyamat, mely majd később — már nem Széchenyi, hanem Kossuth programja szerint — hozza meg itt jelzett eredményeit.

Megjegyzéseink elsősorban az irodalomtörténet vitatott problémáira vonatkoznak. A könyv jelentős, új eredményekkel gazdagította szakirodalmunkat, nélkülözhetetlen minden további 18–19. századi kutatás számára. S ennél nagyobb dicséretet irodalomtörténeti munkáról szólva, azt hiszem, nem lehet mondani.

MEZEI MÁRTA

A VERSELEMZÉS KÉRDÉSEIHEZ

SZABOLCSI MIKLÓS TANULMÁNYÁRÓL

(Akadémiai, 1968. Irodalomtörténeti Füzetek 57.)

Az Irodalomtörténeti Füzetek újabb darabja kapcsán elsősorban annak örvendezhetünk, hogy végre-végre mennyire meggyorsult és „megkomolyodott” a József Attila-kutatás az utolsó évtizedben. József Attila kilépett a személyes emlékezés és személyeskedő inter-

pretáció bűvös köréből, egyre kevésbé ürügy és lehetőség számonkérésre és egyéni ambíciók kiélésére vagy jogosztására, mind teljesebben azzá válik — közvéleményben, kutatási kiindulásban és eredményben egyaránt —, aminek Bóka László már közel negyedszázada megjelölte: nemzetközi jelentőségű, világirodalmi horderejű szocialista költő — mert a két háború közötti időszak legjelentősebb és valóban reprezentatív nemzeti költője volt. Egyre közelebb jutunk ahhoz, amit Bóka már 1946-os esszéjében — azóta is az egyik legmélyebben szántó és kongenálisan együttérző tanulmányban — célul tűzött ki: hogy beépüljön, már az alapozásnál, struktív elemként a megújuló magyar műveltségbe, s ne pedig — amint közben bizony-bizony megtörtént — malterdekorációként kenjék az új épület falára.

A kutatás felelevenedése és elmélyülése terén Szabolcsi Miklósnak sok az érdeme. A kritikai kiadás tető alá hozatalától számos fontos részlettanulmányon át hatalmas kötetű duzzadt monográfia-prolegomenájáig talán — sőt bizonyosan — senki nem foglalkozott eddig ilyen széles kiterjedésben és mélységben a költő életművével és annak minden — eszmei, életrajzi, technikai — problémájával. Külön örvendetes, hogy az átfogó ambíció nem visszaretentette, hanem szinte rákényszerítette a mikrofilológiai munkára is; ennek figyelemre méltó terméke ez a könyv.

A verselemzés kérdéseire a kötetecske címe, de e cím alatt az *Eszmélet* tüzetes elemzését kapjuk, nyilván a pars pro toto stilisztikai figurájának analógiájára. A választás kitűnő: nemcsak József Attila költészetének egyik sarkalatos alkotása, de egyben az életmű s a költészet számos (sőt szinte számtalan) problémáját magába sűrítő, egymással összefonó mű. Nem lehet véletlen, hogy tán egyetlen másik József Attila-költemény sem hívott ki annyi — és oly sok mindenben különböző — interpretációt, mint éppen ez. S mert az alkotói életpályának is fontos pontján áll a költemény, megértése és értelmezése nemcsak egy egyszerű magyar vers minél teljesebb átéléséhez visz közelebb, hanem fényeivel és árnyaival az egész életmű helyes vagy helytelen magyarázatához segít közelebb, éppen azért, mert az életműnek egyik fókusza ez a költemény, mely az előzményeket magába gyűjti s a következményeket kisugározza.

Szabolcsi saját dolgozatában lelkiismeretesen számba veszi az előzményeket, a vers korábbi elemzéseit; itt ezt felesleges lenne megismételni. De ezeket az őt megelőző elemzéseket-értelmezéseket akár újraolvasva, akár csak az emlékezetben felidézve is nyilvánvaló, hogy a most átnyújtott a legextenzívebb és a legintenzívebb elemzés mind között; hogy e vers vizsgálatában — de tán egyetlen magyar vers vizsgálatában sem — nem ment a részleteknek s a problémáknak olyan mélységeibe a nyilvánosság előtt még elemző, mint most Szabolcsi Miklós. S a vers, a szerző s az elmélyült munka megemléztése után

szinte tautológiának tetszik, ha leírjuk: ennek az elemzésnek számos kitűnő, valóban mélyenszántó s előtte ki nem mondott részlete, észrevétele, megállapítása van; hogy ennek az elemzésnek a birtokában az *Eszméletet* megérteni is, s az újabb és újabb nemzedékekkel megértetni is könnyebb lesz, mint ennek előtte volt.

S ha e dolgozat pusztán az *Eszmélet* elemzése lenne, a kritikus be is érhetné a fenti megállapítással, felhíva a kitűnő passzusokra a figyelmet, vitakozva itt-ott a megállapításokkal, amelyek szerinte nem állják meg a helyüket. De a kötetnek pusztán zárójelbe tett alcíme a vers címe, főcímként — a kelletténél németesebb megfogalmazásbau (*Zur Problematik . . .*) — általánosabb feladatot hordoz. Nyilvánvaló — s a szerző előljáróban meg is mondja — hogy az *Eszmélet* elemzését példának, egy módszer, egy eljárás mintájának szánta; az elemzés ilyen jelentőségét emeli ki a végén hozzáillesztett előadás, mely *Szövegelemzés és történetiség* címen lényegében — frazeológiájában érthető módon egy nyugati kongresszus akusztikájához alkalmazkodva — a strukturalista és marxista módszer — de, mint tudjuk, a módszerek mögött mindig elv, elmélet sőt világnézet is van — összeolvasztását veszi célba. (Vö. pl.: „A strukturalista módszerek is úgy lennének értelmezhetőek, ha a történeti módszerek szempontjaival gazdagodnának. Így talán itt is ugyanabban az irányban haladunk, a szintézis, a módszerek és elemek kölcsönös gazdagítása irányába, mint tudományunk más területein.” 100. l.) E szándékról maga a verselemzés ilyen nyíltan nem szól; de a két együtt közölt dolgozat kétségtelenül egymást világítja meg, s a második célkitűzése felé megtett gyakorlati lépésnek tekinthetjük az elsőt. Ezt a szándékot s ennek a megvalósítását kell szemügyre vennünk, ha művét a szerző szándéka szerint akarjuk szemlélni. S így már a szándék is, megvalósítása is problematikusabb, mint ha azt pusztán egyetlen vers elemzésének tekintjük.

Messze túlnőne egy recenzió keretein, ha a strukturalizmus létrejöttével, elméletével és módszerével vagy éppen történetével próbálnánk itt megmérkőzni. Felesleges is: a magyar olvasó jó tájékoztatást lelhet, ha érdeklí a kérdés, a *Helikon* 1968/1 számában, melyet egészében a strukturalizmus ismertetésének (s eddigi magyar irodalmának) szenteltek. Legyen itt elég — a rövideg okozta torzítás felelősségét is vállalva — annyit mondani, hogy az irodalmi strukturalizmus az irodalmi alkotást mint „abszolút tárgyat” szemléli; bár vannak más irányú kísérletek is, de legmarkánsabb műveiben és alkotóiban a vizsgált alkotást (szinte kizárólag költeményt) a történeti folyamatból kiragadva, mint nyelvi és stilisztikai jelrendszert írja le s e jelek egymáshoz való viszonyát, az ezekből felépülő struktúrát vizsgálja. Talán mondani is felesleges, hiszen ebből logikusan következik, hogy a strukturalizmus — mint elmélet és mint gyakorlat egyaránt — a sőt

antihistorikus, vizsgálatából nemcsak a makro-, de a mikrohistóriát (az alkotói biográfiát) is kirekeszti; hogy a műalkotás, mint abszolút tárgy felfogása kizárja a tükrözési elméletet, azzal szögesen ellentétes: ha a műalkotás csak önmagára vonatkozik és önmagát jelenti, akkor természetszerűleg nem tükrözhet semmit, legfeljebb a részek egymást vagy az egész a részeket. Egyébként ez az elmélet és gyakorlat egyaránt félresöpri a tartalom és forma dialektikáját is s mindenekelőtt a tartalmi elemek primátusát: gyakorlatilag a tartalom, a mondanivaló, a gondolat — a tárgyon kívüli vonatkozás — elhanyagolható sőt szinte nem létező, a formai mozzanatok és ezek egymáshoz való viszonya a mindenható.

A strukturalizmust meggyőződéseim szerint ugyanaz a nagy kiméra szülte, amely a pozitívizmust, s amely már több, mint száz esztendeje kísérti a humán tudományokat: hogy szemléletben és módszerben egy nevezőre kerülhessenek az egzakt tudományokkal. A pozitívizmus ezt az apró tények halmozásával a historizmus jegyében tette; a strukturalizmus szintén az apró tények bővületében él, csak mivel hátat fordított a történetiségnek (s ennek meggyőződéseim szerint megint igen nyomós történeti okai vannak), apró tényei a nyelvi és stilisztikai elemekből tevődnek össze. A kabát kabát marad, ha kifordítják is; legfeljebb az fest furcsán, aki fgy hordja.

De ha a strukturalizmust mint szemléleti módszert feltétlenül elutasítjuk és a gyakorlatát — éppen szemléleti alapjai miatt — erősen problematikusnak tartjuk is, az irodalmi mű strukturális elemzését, a nyelvi, stilisztikai, prozódiai szempontok és vizsgálatok előtérbe kerülését örömmel látjuk és fontosnak tartjuk. Annál is inkább, mert ezek a szempontok irodalmi szemléletünkben és irodalomtörténetfrásunkban az utóbbi két évtizedben nagyon háttérbe kerültek, ha ugyan ki nem iktatódtak; nem is olyan régen volt az, amikor minden ilyen vizsgálat — sőt csak a kérdés megpendítése is — a formalizmus kénköbűzétől fintorogtatta a finomorrúakat. (Egyébként ha ma a strukturalizmus számosakat elkápráztat nálunk, annak elsőrendű oka meggyőződéseim szerint a dogmatikus irodalomszemlélet vulgáris historizmusa és vulgáris szociologizmusa, illetőleg ezek diktatorikus egyeduralma elleni későn ébredt berzenkedés; de a sátánt nem lehet belzebubbal kiűzni.)

Ismétlem: az irodalmi mű — az egyedi mű és az életmű, vagy valamely korszak műalkotásai — nyelvi, stilisztikai, prozódiai és strukturális elemzését a legnagyobb örömmel fogadjuk: itt valóban rengeteg még a tennivaló. De alapvető, meg nem kerülhető kérdés, s az elemzést minősíti, hogy a művet „abszolút tárgyként” szemléli-e, amely önmagára vonatkozik és semmi másra (legtöbbször még saját gondolati tartalmára is alig), vagy „relatív tárgyként” — vagyis olyan tárgyként, mely relációban van önmagán kívüli létezőkkel, s léte

értelme éppen e relációban keresendő. És ha az utóbbi álláspontot fogadjuk el — aminthogy marxista számára ennek elutasítása nehezen elképzelhető —, akkor ez az elemzés-fajta nem is rettenetesen új: már a neopozitivizmus is jelentős eredményeket ért el, elég csak Leo Spitzerre és iskolájára gondolni. Nyilván nem véletlen, ha a strukturalisták rá és módszereire nem szoktak hivatkozni, pedig pusztán elemzés-technikai szempontból elég sok közöttük az érintkezés; de a szemlélet szögesen ellenkező.

Szabolcsi *Eszmélet*-elemzésében nem strukturalista a szó filozófiai értelmében; hiszen elemzését korántsem korlátozza a mű „testi” — vagy ha úgy tetszik: tárgyi — megjelenésére. De szemmel láthatólag nem is lát sarkalatos ellentétet strukturalizmus és marxizmus, strukturalista és marxista mű-vizsgálat között; e kétféle vizsgálatot egymás mellett, egymás után folytatja le — a sorrendi elsőbbséget a strukturális szemléletnek adva.

Nem hiszem, hogy kákán csomót keresés lenne, ha ezen fennakadok. A vers mondatokból áll, a mondatok szavakból, a szavak hangokból, én is jól tudom; s azt is, hogy ha valaki nyelvileg alapelemeire kíván bontani egy szintagmát vagy szintagmasort (mert hiszen a vers az is), akkor el kell hatoljon a legkisebb egységekig. A kérdés azonban: hogyan vizsgáljuk a verset? Alapelemein kezdve s onnan haladva felfelé a mind összetettebb mozzanatokig, vagy fordítva: a mű gondolati-érzelmi lényegétől (ha úgy tetszik: mondanivalójától) indulva ki a vizsgálatban, s haladva lefelé a legkisebb elemekig, azt firtatva: hogyan segítik vagy akadályozzák ezek s ezeknek az elemeknek az egymáshoz való relációja ennek a lényegnek a megvalósulását, műbe-öltözését. Ez a kérdés szerintem egyáltalán nem akadémikus, hanem vizsgálati szemléletbe vágó; az egyik vagy a másik módszer elfogadásával tudva-tudatlanul a műelemző afelől dönt, hogy szerinte a hangok, ritmusok és rímek kombinációja öltözött-e gondolatba, vagy a gondolat és érzelem öltötte magára ezeknek a sajátos hangcsoportoknak, szóvariációknak, ritmus- és rím-képleteknek a ruháját? (Zárójelben: az első felfogásmód szerint a gondolat elhanyagolható — ezt számos strukturalista elemzés, mely éppen ez előtt torpan meg, ékesen bizonyítja. Strukturalista szempontból Ady egy kuruc-verse és Karinthy kuruc halandzsza-verse között nincs lényegi különbség, azonos eszközökkel vizsgálhatók; a mi szempontunkból az egyik vizsgálható, a másik vizsgálhatatlan. Karinthy egyébként is ráérezett a strukturalizmusra: „kicsoda micsinál a micsodával”-játéka játékos-ösztoni szinten „valósította” meg a strukturalista stílus-vizsgálatot.)

Szabolcsi dolgozatának jó felében — s éppen első felében — szinte fel sem merül, hogy az általa vizsgált versnek — nem tartalma: értelme van. Igaz: a második felében kárpótol ezért s egyáltalán nem véletlen, hogy — legalábbis szerintem — itt mond valóban lényeges és a

későbbi irodalomban is maradandó dolgokat József Attila e nagy verséről. De — s módszertanilag módszerének éppen ez a legelevenebb bírálata — a kettő között alig van átmenet: az első megáll a második nélkül (már ahogy), s a második kitűnően meglenne az első nélkül is, hivatkozni, vonatkozni alig képes arra.

A dolgozat tizenhárom fejezetéből az első öt-hatot esetleg úgy is fel lehetne fogni, mint műhelymunka-példát: csak a módszer bemutatására közli, egyébként pusztán eredményeinek, végső következtetéseinek kellene beszűrődnie az elemzésbe. S így elfogadható is lenne; de Szabolcsi sehol még célzást sem tesz arra, hogy az utóbbit tartja a célszerű és követendő eljárásnak. Statisztikai táblázatai, százalékszámításai, kimutatásai rendkívüli szorgalomról és kitartó energiáról tanúskodnak; de — hogy egy számára kedves szóval éljek — „hírfértékük” meggyőződésem s a dolgozat tanúsága szerint nem áll arányban a ráfordított munka mennyiségével. Amivel korántsem azt akarom mondani, hogy a hangtani, szótani vagy prozódiai statisztika vagy egyéb mérés a verselemzésben felesleges munka lenne; pusztán azt, hogy a mérések „extenzív totalitása” önmaga ellen fordul: ha az elemző nem számítógépi alapon, hanem saját ismeretét, tudását, művészet iránti érzékenységét segítségül hívva jelöli ki (maga, vagy munkatársai számára, egyre megy) azokat a döntő területeket, amelyek valóban mérendők és statisztikába foglalandók, akkor remélhetőleg a fák nem fogják eltakarni előle az erdőt, s a kevesebből is több általánosítható, a mű genezisést, a tudatos-tudattalan szándékokat és indulatokat reveláló eredményre juthat. (Megintcsak zárójelben: meggyőződésem szerint Illés Endre kitűnő tanulmánya József Attila szókincséről — melyet Szabolcsi sajnálatos módon nem említ, bár némely eredményét hasznosítja — mindenféle statisztikai teljesség nélkül készült, pusztán a figyelmes művész ráérző-beleérező képességével; a műélvezőnek s a művet magyarázónak mégis minden bizonnyal többet mond és hasznosabb, mint egy teljes — és teljessége következtében nyilván áttekinthetetlen — szóstatisztika. Amivel nem azt akarom mondani, hogy a statisztikai vizsgálat értelmetlen lenne; pusztán azt, hogy értelmét az értelmezéssel: a lényegyet kiemelésével s a lényegtelen homályban hagyásával nyeri el — ami sohasem pusztán statisztikai kérdés.)

A *verselemzés kérdéseihez* tiszteletreméltó erőfeszítés eredménye és az *Eszméletre* vonatkozó eredményei igen jelentősek; de módszertanilag problematikus kísérlet ez meggyőződésem szerint, mert marxizmus és strukturalizmus szintézisét veszi célba, nem pedig — amint véleményem szerint egyedül lehet hasznos és gyümölcsöző — a strukturális vizsgálati módszerek *aldrendelve-beéplését* a marxista mű-szemléletbe és műelemzésbe. Szabolcsi Miklós tanulmánya tele van fontos és érdekes tanulsággal a szakember számára, de valóban hasznos funkciót a további irodalomelemző munkában nem akkor fog betöl-

teni, ha modellnek, követendő és túllicitálandó mintának tekintjük, hanem ha kísérletnek, melyből a hasznos és életképes továbbfejlesztendő, a felesleges és a marxista szemlélettel össze nem egyeztethető pedig a további gyakorlatban elkerülhető.

NAGY PÉTER